

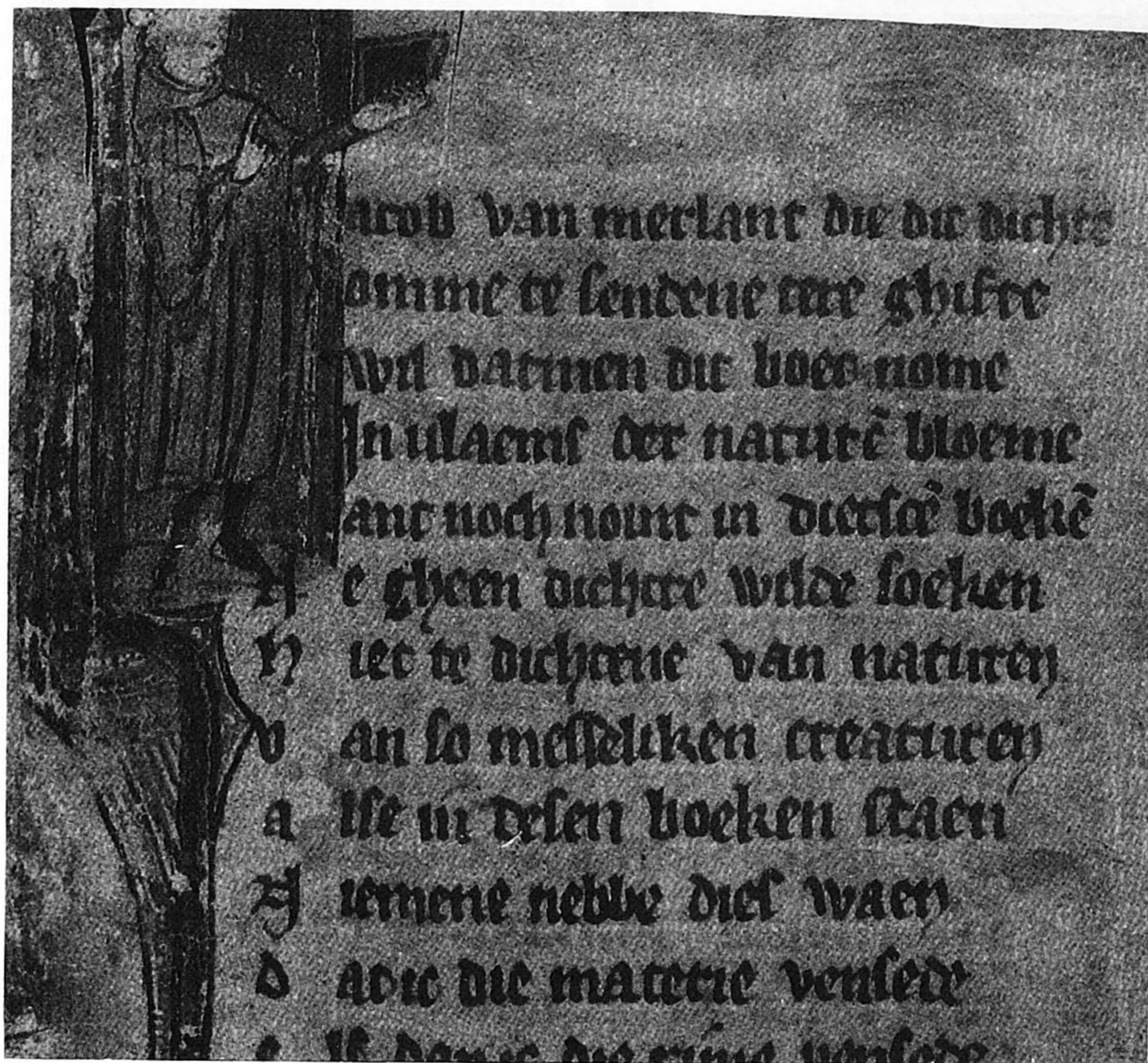
Jacob van Maerlant: een herwaardering

F.P. van Oostrom

Frits Pieter van Oostrom (1953) is hoogleraar in de Nederlandse letterkunde tot de Romantiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Bestudeert de Middelnederlandse letterkunde in de context van ontstaan en functioneren; publicaties o.a. over Arturromans, Reinaert en Willem van Hildegarsberch.

Op haast eindeloze afstand in ruimte en tijd, stond voor middeleeuwers een man van wie zij de taal niet kenden, de ongehuwde staat niet begrepen en de godsdienst verwierpen, maar die hen niettemin onweerstaanbaar fascineerde: Alexander de Grote. Het enige dat volgens de overlevering gering aan hem was, was zijn lichaamslengte; voor het overige was zijn biografie er een van uitersten. Zijn verwekking: bij koningin Olympias van Macedonië door de wellustige tovenaars Neptanabus, en nog wel - de enige boerde op koningsniveau? - onder het goedkeurend oog van haar bedrogen echtgenoot Philippus. Zijn opvoeding: bij zijn privé-leraar Aristoteles, de grootste geleerde aller tijden. Zijn reizen: door de wondertuin van het Oosten, door de lucht en onder water, tot aan het aardse paradijs toe. Zijn levenseinde: door de verraderlijke gifmoord van een vertrouweling, temidden van feestend Babylon. En bovenal: zijn veroveringen, zoals van het heilige Jeruzalem, waar in de middeleeuwen zelf de heidenen in en uit gingen. Hadden de kruistochten maar een Alexander! Had Alexander trouwens niet altijd een bijzondere band met de joden gehad? Ook was hij op 33-jarige leeftijd gestorven...

De vroegste Middelnederlandse tekst uit het rijke verhalencomplex rond de Macedonische wereldveroveraar bespeelt alle registers van middeleeuwse Alexanderverering. De tien boeken van *Alexanders geesten* zijn zonder

Het begin van *Der naturen bloeme* in het zogenaamde Detmoldse handschrift. De miniatuur verwerkt in de *J(acob van merlant)* moet de auteur verbeelden, die - met het geheven vingertje van de ware leraar - zijn boek offreert aan zijn publiek

meer spectaculair: ruim 14.000 verzen vol veldslagen, tweegevechten, redevoeringen, wonderen, luxe, drama, ambitie en - de grondtoon - vergankelijkheid. Soms wordt de spanning echter gebroken door langademige leervertogen. Juist als in het tweede boek de eerste veldslag tussen Alexander en Darius op het punt staat te beginnen, wordt het rijkbewerkte schild van de Perzische koning beschreven, hetgeen neerkomt op een driehonderd verzen lange verhandeling over oudtestamentische geschiedenis. In het vierde boek vinden we iets dergelijks op eens zo grote schaal: maar liefst zevenhonderd verzen beschrijven daar de schilderijen die Apelles aanbracht op het graf van Darius' gemalin - en dat betekent evenzovele verzen over de geschiede-

nis der schepping tot aan Alexanders dagen. Drie boeken verderop blijkt Apelles zichzelf te hebben overtroffen op Darius' eigen graf: voor de weergave-in-woorden van zijn geschilderde geografie van Azië, Afrika en Europa zijn ruim duizend verzen nodig. Duizend verzen is een gangbare standaard-schatting voor één middeleeuwse voordrachtsessie; dit zou dus impliceren dat op dit punt in het verhaal het publiek een hele avond zat te luisteren niet naar nieuwe wapenfeiten van de grote Alexander, maar naar een berijmde landkaart.

Op dergelijke plaatsen (en er zijn er meer) lijkt Alexanders biografie eerder een kapstok voor brave lessen in geschiedenis en aardrijkskunde. Maar hoe kan het ook anders, als de biograaf Ja-

cob van Maerlant heet? Zo kennen wij onze Maerlant immers wel: als 'de dichter met zijn fatale hang naar waarheid en belering' (W.P. Gerritsen), die stelselmatig kunst met onderwijs verwarde. Maar mogen wij eigenlijk wel zeggen dat wij Maerlant kennen? Het wetenschappelijk onderzoek is daarvan in de laatste jaren minder zeker, of liever: is bezig het gevestigde Maerlantbeeld terdege te herzien. De onderhavige bijdrage rapporteert over dit werk-in-uitvoering.

Maerlants ontwikkelingsgang

In de schoolboeken lijkt het allemaal zo simpel. In hun meer en minder getrouwe afgietsels van het Maerlantbeeld bij Knuvelder en andere autoriteiten laten zich, bij alle variatie in nuances, drie hoofdlijnen onderscheiden. De eerste is dat Maerlant als dichter laag moet worden aangeslagen; de tweede betreft Maerlants ontwikkelingsgang; de derde zijn profiel als dichter van en voor de burgerij. Over het eerste punt kunnen we hier kort zijn: over smaak valt nu eenmaal niet zeer vruchtbaar te twisten. Wel moet worden aangetekend dat met name Gerritsen de laatste jaren in verschillende artikelen een lans heeft gebroken voor de esthetische kant van Maerlants dichterschap, die hij met klem van argumenten herwaardeert op grond van compositorische visie, poëtische subtiliteit en creatief vermogen.

De tweede hoofdlijn in het gevestigde Maerlantbeeld, die van Maerlants ontwikkelingsgang, verdient uitvoeriger beschouwing. Ofschoon de volgorde van Maerlants werken niet geheel vaststaat, en van enkele werken zijn auteurschap zelfs omstreden is, tekent zich binnen zijn oeuvre een onmiskenbare evolutie af. In zijn begintijd - *Alexanders geesten*, *Merlijn*, *Historie van Troyen* en (omstreden) *Torec* - was Maerlant werkzaam binnen de traditionele stofcomplexen van de middel-

Het oeuvre van Jacob van Maerlant

voltooiingsjaar	werk	opdrachtgever
1260	Alexanders geesten	<i>Gheile</i> (nog ongeïdentificeerde edelvrouwe?)
1261	Merlijn	Albrecht van Voorne
1262	Torec (?)	?
1264	Historie van Troyen	?
1266	Heimelijkheid der heimelikheden (?)	<i>lieve neve</i> (Floris V?)
1266	Der naturen bloeme	Nicolaas van Cats
1271	Rijmbijbel	?
1273	Sinte Franciscus leven	Utrechtse minderbroeders
1288	Spiegel historiael	Floris V

eeuwse klassieke en Arturroman. Later in zijn dichterlijke loopbaan heeft hij zich veeleer toegelegd op meer 'informatieve' genres, getuige een biologieboek als *Der naturen bloeme* en een wereldkroniek als de *Spiegel historiael*. Gewoonlijk geeft een en ander aanleiding tot Maerlants veelbesproken ontwikkeling van, zoals men dan zegt, 'romantisch' naar 'didactisch'; doch dit leerstuk is in het recente onderzoek niet onbestreden gebleven. Zoals vooral wijlen Kees de Graaf (naast Gerritsen) heeft laten zien, is welbeschouwd in Maerlants vroege werk dezelfde mentaliteit waarneembaar als in diens late oeuvre: de hierboven vermelde didactische uitweidingen in *Alexanders geesten* vormen er bijvoorbeeld aanwijzingen voor. Al vanaf het vroegste werk staat Maerlants dichterschap in dienst van wat hij ziet als *waarheid*, op historisch en op ethisch vlak; zijn onophoudelijk ijveren voor de waarheid geeft aan zijn complete oeuvre een didactische grondtoon. Daarmee is niet gezegd dat zijn werk elke ontwikkeling mist; we komen daar nog op terug. Maar om, als bij Marx, tussen de 'jonge' en de 'oude' Maerlant te willen onderscheiden, is uiterst hachelijk. In elk geval zou tegenwoordig geen specialist nog voor zijn rekening willen nemen wat voor Knuvelder nog evident

was: dat een scheidslijn binnen Maerlants oeuvre ter hoogte van *Der naturen bloeme* een geschikte waterscheiding vormde tussen het zgn. eerste en het tweede tijdvak van de Middelnederlandse letterkundige geschiedenis.

Maerlant en de burgerij

De derde hierboven genoemde hoofdlijn in het stereotiepe Maerlantportret vormt de relatie tussen deze dichter en de burgerij. De visie legt ten nauwste verband tussen didactische literatuur en burgerlijke mentaliteit. Terwijl de adel zich vermeide in ijdele ridderverhalen, verloor zij - aldus een gangbare mening - terrein aan de burgerij, die zich terzelfdertijd, en juist met behulp van Maerlants geschriften, de kennis verwierf die weldra macht zou maken. Uiteraard gaat een dergelijke voorstelling van zaken in de polarisatie van adel en burgerij voorbij aan de veel complexere historische werkelijkheid, die het in feite onmogelijk maakt de beide standen strikt uiteen te houden, doch dit punt blijve in deze context rusten. Hoofdvraag is hier, in hoeverre deze ideaaltypische simplificatie althans bruikbaar is om de literairhistorische gedachten te bepalen. De verbreiding ervan lijkt daarop wel te wijzen. Zelfgenoegzame verstrooiing tegenover pragmatische kennishonger,

ijdelheid versus nuchterheid, *dachcor-tinghe* tegenover *nutscap ende waer*: het zijn courante etiketten voor een vermeende machtsverschuiving op middeleeuws literair-maatschappelijk gebied, met de dichtkunst in het ene, en Maerlant in het andere kamp - het kamp dat het in de literatuurgeschiedenis steevast verliest, maar in de echte geschiedenis heeft gewonnen.

De associatie tussen, enerzijds, burger en nuttigheid en, anderzijds, adel en ijdelheid, is diep geworteld in ons sociaalculturele denken. We stellen ons de edelman vrij gemakkelijk als praalhans voor, en de burger als de brave zwoeger. Terwijl de adel danst op eigen graf, leert de burger zich een weg omhoog. Het kan heel wel zijn dat dit beeld literairhistorisch relevant is voor de negentiende eeuw, de eeuw waarin het, in de schaduw der Verlichting, ook voor de middeleeuwen vorm kreeg - maar of het ook opgaat voor de dertiende? Dat ook in die eeuw de burgerij in opkomst was, en daarbij werd beziend door grotere praktische zin dan de aristocratie, hoeft niet te worden betwijfeld. Dit impliceert echter niet voetstoots dat juist burgers zich voelden aangesproken door het werk van Maerlant. Uiteraard moesten de kooplieden leren schrijven en rekenen; maar vanwaar toch die primaire fixatie op de *geschiedenis*, waar hun eigen stand nu juist zo evident afwezig was? Met minstens zoveel recht laat zich het tegendeel veronderstellen: dat juist de adel zich kon laven aan geschiedschrijving, die immers haar historische gezagspositie documenteerde. Is het niet in het belang van de bedreigde macht om terug te kijken, en de aanstormende klasse vooruit?

Voorlopig wil het bovenstaande - maar we komen er nog op terug - niet meer dan een vraagteken plaatsen bij de vanzelfsprekende associatie van Maerlant en burgerij. Een veel zwaarder bezwaar daartegen vormt het feit dat Maerlants eigen uitspraken over zijn beoogde publiek nooit naar de burgerij verwijzen, doch steevast naar de adel. In dit verband zijn vooral

de *opdrachtgevers* van zijn werken van belang, die de laatste jaren vanuit het maecenaatsonderzoek veel aandacht krijgen. Let wel: lang niet alle werken van Maerlant geven de naam van een opdrachtgever prijs; maar doen ze dat wel, dan bevinden we ons vrijwel steeds in aristocratische kring. Dit geldt zowel voor vroeg als voor het late werk: de *Merlijn* is opgedragen aan Albrecht van Voorne, *Der naturen bloeme* aan Nicolaas van Cats, de *Spiegel historiael* aan Floris v. (Deze laatste is misschien ook de *lieve neve* die in een handschrift van de *Heimelijkheid der heimelikheden* wordt toegesproken, doch dit staat netzomin vast als Maerlants auteurschap van dit werk. Een ander buitenbeentje is *Sinte Franciscus leven*, door Maerlant aan de Utrechtse minderbroeders opgedragen.) De gegevens lijken te convergeren in het beeld dat de Vlaming Jacob van Maerlant primair heeft gedicht ten behoeve van de Hollandse, aristocratische cultuurkring rondom Floris v en diens naaste edellieden. Dit sluit dan weer aantrekkelijk aan bij een gezaghebbende hypothese omtrent Maerlants biografie, die wil dat de dichter op Voorne, nl. in het *Maerlant* bij Brielle, het kostersambt zou hebben vervuld.

Overwegingen als deze (hier noodgedwongen te summier behandeld) hebben de barometer van het Maerlantonderzoek in de laatste jaren doen uitslaan vanuit burgerlijke naar de aristocratische richting; daarbij heeft men ook in de strekking van Maerlants werk (waarover aanstonds nader) voor deze visie bevestiging menen te vinden (Gerritsen, Van Oostrom). Werkelijke nieuwlichterij is dit alles overigens niet; in essentie is dit 'aristocratische' Maerlantbeeld al bij Van Mierlo te vinden. Opmerkelijk genoeg hebben juist Van Mierlo's opvattingen over Middelnederlandse letterkunde de laatste jaren nogal onder vuur gelegen; doch in dit geval geeft de 'grondige schoonmaakbeurt' waaraan volgens Gerritsen het Maerlantbeeld van de literatuurgeschiedenissen toe is, zijn ten onrechte

vergeten visie nieuwe glans. Bij de huidige stand van onderzoek beleerde Maerlant dus primair de adel, en niet de burgerij. En daarmee lijkt er alle aanleiding om de verhouding tussen leerdicht en aristocratie, per traditie elkaars tegenpolen, opnieuw te bezien. Was die middeleeuwse adel toch niet zo anti-intellectueel als wij burgers denken?

Adel en scholing

Het ontwikkelingspeil van de adel is voor een goede beoordeling van de middeleeuwse lekencultuur even essentieel als de materie complex is. Uit de zeer vele publikaties over dit onderwerp blijkt één ding zonneklaar: dat het onmogelijk is op dit terrein in kort bestek te generaliseren. De situatie kan hemelsbreed verschillen per tijdperk, regio, milieu en persoon. Het navolgende is niet meer dan een poging, een beeld te schetsen dat niet alle grond of elke nuance mist.

Doorgaans heeft men, sprekend over het kennisniveau van de middeleeuwse adel, in hoofdzaak zijn alfabetisme op het oog, en meer in het bijzonder zijn vertrouwdheid met het Latijn. Zoals nog zal blijken, loopt deze toegespitste vraagstelling gevaar de problematiek lelijk te simplificeren; toch is zij voor een eerste benadering wel bruikbaar. De meest klassieke visie wil dan, dat de middeleeuwse adel nagenoeg van niets wist. Lezen, schrijven en Latijn leerde op school alleen de geestelijkheid, die voor haar plichtsvervulling (bijbellezing, liturgie) niet zonder boeken kon; de adel daarentegen kon daar heel wel buiten. Beroemde voorbeelden passeren in dit verband veelvuldig de revue, zoals van ridder Ulrich von Liechtenstein, wiens autobiografische *Frauentienst* (ca. 1255) vermeldt dat hij eens dagenlang op zak liep met een brief van zijn aanbeden dame, in afwachting van iemand die het epistel aan hem voor kon lezen - waarop hij een afwijzing te horen kreeg. Maar de interpretatie van dit gegeven wordt ten zeerste bemoeilijkt door Ulrichs zelf-ironie, en is in zijn bewijskracht bo-

vendien van zeer beperkte reikwijdte. Heel wat gegevens wijzen namelijk in andere richting.

Zo heeft historisch onderzoek van het middeleeuwse onderwijs geconstateerd dat de adel voor zijn telgen niet zelden entree vond in de klooster- en kapittelscholen, en waarlijk niet alleen voorzover de kinderen waren voorbestemd voor een loopbaan in de kerk. Bovendien moet naast het institutionele onderwijs een belangrijke rol worden toegedacht aan de adellijke huisleraar, die als privé-magister voor de jeunesse d'orée fungeerde. Al met al lijkt en blijkt het aantal edellieden dat Latijn kende toch niet zo onaanzienlijk. En verder is, zoals gezegd, beheersing van het Latijn slechts één vorm van intellectuele ontwikkeling. We mogen met name niet vergeten dat de middeleeuwse adel zeer vertrouwd was met een rijke mondelinge vertelcultuur, langs welke weg men allerlei 'buitenschoolse' vormen van kennisoverdracht deelachtig werd, hetgeen soms (bijvoorbeeld via de preek!) de kennis van de geestelijkheid althans gedeeltelijk toegankelijk maakte.

In het licht van dergelijke overwegingen wordt tegenwoordig de middeleeuwse adel intellectueel beduidend hoger aangeslagen; een recent boek van Manfred Scholz schotelt ons zelfs een vrij 'geleerde' adel voor. Ook hier is het onderzoek dus in beweging; maar met reden is Scholz wel overreactie verweten. Daarmee lijkt de waarheid voorlopig weer eens in het midden te liggen. In beginsel lijken adel en geestelijkheid in de middeleeuwen georiënteerd op verschillende opvoedingssferen, bij de eerste meer lichamelijk, bij de laatste primair geestelijk gericht. Minstens zo belangrijk als deze gescheidenheid van circuits en mentaliteiten is echter hun verwevenheid. Een veelheid van ontwikkelingen maakt dat al tijdens de middeleeuwen adel en geestelijkheid op het intellectuele vlak toenadering hebben gezocht. Voorzover dit ging op initiatief van de adel, kan een en ander zowel 'progressief' als 'conservatief' worden geduid. Ener-

zijds kent de adel een ambitieuze drang naar weten, naar zelfontplooiing vanuit de expansieve nieuwsgierigheid die kenmerkend is voor een vooruitgangperiode. Anderzijds is het voorstelbaar, dat naarmate de maatschappij complexer werd en het sociale krachterspel ingewikkelder, de adel meer en meer bemerkte dat gezag zich zonder kennis slecht laat handhaven.

Dit besef - uit zorg dan wel uit zelfvertrouwen - niet te kunnen regeren bij het zwaard alleen, is in adellijke kringen vooral gedurende de dynamische twaalfde en dertiende eeuw scherp doorgedrongen. Onder invloed hiervan ontwikkelt de aristocratie een stijgende scholingszin, en omdat deze ontwikkeling - mits kundig begeleid - de geestelijkheid in de kaart speelt, roepen vraag en aanbod elkaar wederzijds op. Men vindt elkaar dan in een soort van 'ridderlijk humanisme', en onder de vlag van een heersersideaal dat van de vorst een eigen intellectuele inbreng vergt. De vele vorstenspiegels uit deze tijd hebben er zelfs een slagzin voor, die nog rond 1400 door Dirc van Delft in het Middelnederlands wordt verwoord: *een ongeleert coninc waer als een gecroont esel*. Wat in elk geval van de vorst wordt verwacht, is de nauwe samenwerking met zijn intelligentsia, de clerici. Verbondenheid van *chevalerie* en *clergie* wordt meer en meer het devies, en het historisch ideaalbeeld van deze solidariteit vindt men bij Alexander en Aristoteles.

En daarmee zijn wij terug bij Maer-

lant, die zijn dertiende-eeuwse vorstenspiegel *Heimelijkheid der heimelijkheden* presenteert als de (vertaalde) adviezen van Aristoteles aan Alexander. Als de gebruikelijke identificatie van auteur en opdrachtgever inderdaad de juiste is, dan wordt hier Floris V in de rol van Alexander gestileerd, terwijl Maerlant zichzelf als de Aristoteles der Lage Landen profileert. En de tekst proclameert ondubbelzinnig: *ridderschap werd nie verheven, [of] clergie moester raad toe geven* (vs. 740-742). Dat is min of meer wat Maerlant met heel zijn oeuvre voor ogen staat, en ook al in zijn eerst bewaarde werk beoogt. En ook daar is Alexander het grote voorbeeld.

Maerlant en zijn Alexander

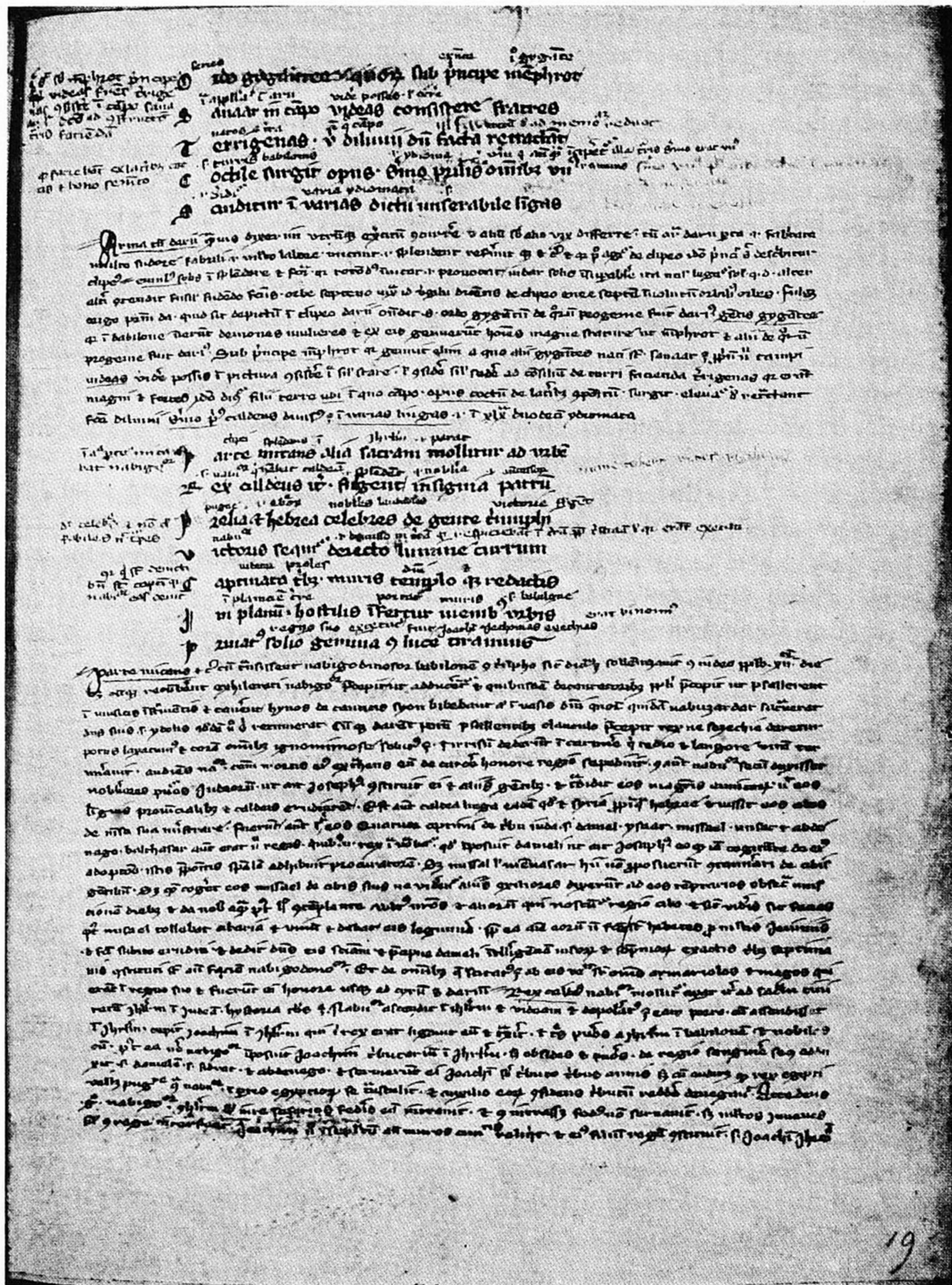
Al in de eerste verzen van zijn *Alexanders geesten* toon Maerlant zich ervan bewust nieuwe wegen in te slaan. Welk gebaad literair pad hij hiervoor links laat liggen, wordt duidelijk uit de vele, vaak polemische referenties in de *Alexander* naar voorafgaande Middelnederlandse literatuur. Hij heeft vooral het oog op de klassieke ridderepiek rond helden als Walewein, Roeland en Parthenopeus. Maerlants houding tegenover deze traditie lijkt tegelijk defensief en offensief. Defensief, in zoverre hij enigszins beducht lijkt voor het onthaal van zijn nieuwkomer; hij weet maar al te goed dat in vergelijking met de luchtige *favelen* der bekende ridderromans zijn *Alexander* zware kost is. Het is zoals hij zelf zegt in de

Maerlants werk - meer dan enkel tijdverdrijf

Uit de epiloog van het vierde boek van *Alexanders geesten*:

*Dese boec entie derde mede
Die sijn zwaar in somiger stede;
Dat heb ic bedi gedaan
Dat geen riese sullen verstaan
Die goede boeke ontweert maken,
Alsi in die rime misraken.
Der boeken sullen noch zesse wezen
Daar men in sal mogen lesen
Wijsheit ende dachcortinge
Van Alexander den coninge*

bedi ... dat: daarom ... opdat
riese: dwazen

De bron. De smalle regels bevatten de verstekst van enige regels van de Alexandreis van Gautier de Châtillon (met name uit de beschrijving van Darius' schild), rijkelijk gelaardeerd met glossen en commentaren zoals ze in de middeleeuwse Latijnse school de studie van deze tekst vergezelden. Via zo'n handschrift moet ook Maerlant met de Alexandreis bekend zijn geraakt; het is deze combinatie van literatuur en geleerdheid die hij, in aangepaste vorm, in Alexanders geesten doorgeeft aan een niet-geschoold publiek

epiloog van boek IV: *Dese boec entie derde mede, Die sijn swaer in sommiger stede...* Maar daarvoor biedt Maerlant dan ook meer, en daarin schuilt het offensieve van zijn literaire vernieuwingsdrang. Zijn werk offreert niet enkel *dachcortinge*, maar *wijsheit ende dachcortinge*, of *dachcortinge ende scone*

[!] *leringe*.

Want ook de stralende ridderepiek had zo haar schaduwzijden. Een tijdgenoot van Maerlant, de Oostenrijkse dichter Seifried Helbling, vertelt hoe hij eens een gesprek beluisterde tussen twee vooraanstaande ridders. Maar terwijl hij verwachtte dat de heren ver-

fijnd zouden converseren over Wolframs *Parzival*, ging het gesprek over de problemen van rechtspraak, politiek en economie. Bij al zijn ironie legt Seifried hier toch ook de vinger op een wonde plek: de hemelsbrede afstand tussen de illusionistische Arturroman en de harde werkelijkheid van het middeleeuwse ridderleven. Wat de kracht is van de idealiserende ridderepiek – het gehoor te verplaatsen naar een fictieve ideaalwereld, waar dromen daden worden – is zo gezien tegelijkertijd haar zwakte. Als het erop aankomt in de literatuur oriëntatiemodellen te vinden voor het werkelijke leven (en daar was het in middeleeuwse literatuur in hoge mate om begonnen), is de bruikbaarheid van de ridderepiek in de praktijk toch erg gering.

Voor Maerlant lijkt deze zwakke zijde van de ridderepiek dominant, en in dit licht lijkt hij de aristocratische literatuur te hebben willen vernieuwen. Daarbij was het bovenal zaak, de *werkelijkheidsdimensie* van het literaire adelsideaal te verstevigen, en dat hield in dat de literatuur nadrukkelijker verankerd diende te worden in de feiten. Om feiten te kunnen bieden, was het noodzakelijk de Middelnederlandse letterkunde meer systematisch aan een andere bron te laven, en wel aan de Latijnse schooltraditie. Ook deze vernieuwing zet Maerlant met overtuiging door, waar hij er prat op gaat zich te willen baseren op *boeken die men leest in scolē (Historie van Troyen vs. 23561)*, in plaats van of tenminste ter aanvulling op de Franse bronnen die de voedingsbodem vormden voor de in zijn ogen te vrijblijvende *dachcortings*-literatuur. Het was in de schatkamer van de Latijnse schoolgeleerdheid dat de kennis lag opgestapeld die, in aangepaste vorm, de aristocratie tot inspiratie kon dienen.

Die inspiratie school eerst en vooral in de geschiedenis. Door het aristocratische gehoor bewust te maken van zijn verbondenheid met grote vorsten uit het verleden, onderstreepte Maerlant de historische taak waarvoor de Schepper hun soort mensen had ge-

Uit de proloog van Der naturen bloeme:

*Ende in alle desen boeken
Mach hi vinden dieswil roeken
Medicine ende dachcortinge
Scone reden ende leringe*

'wie er zich moeite voor geeft'

steld: leiding te geven aan de wereld, in voor- en tegenspoed. Het ging derhalve en in laatste instantie niet om geschiedenisles als doel in zichzelf, maar met de bedoeling, lering uit het verleden te trekken. Die lering echter is alleen geautoriseerd en gezaghebbend, indien zij niet is gestoeld op voor de gelegenheid gecreëerde fictie, doch wordt gelegitimeerd door de historische waarheid. Zo grijpen feiten en moraal ineen, en wordt de geschiedenis een ware vorstenspiegel. Maerlant wijst de adel een verleden, en daarmee een toekomst.

Tegen deze achtergrond loont het de moeite even terug te keren naar de didactische uitweidingen in *Alexanders geesten*. Duidelijk is dat de beschrijvingen van Darius' schild en van de graven van hemzelf en zijn gemalin er niet zijn voor hen die daaronder tijdelijke dan wel eeuwige dekking vinden - maar ze zijn er evenmin voor de omstanders in het verhaal. Ze zijn er eigenlijk alleen voor mensen *buiten* het verhaal, d.w.z. voor de toehoorders van Maerlants verbale exposé van de antieke kunstprodukten. Het meest zonneklaar wordt dit wel waar Maerlant het nodig acht driehonderd verzen uit te weiden over wat Apelles *niet* beschreef; impliciet blijkt het evenzo uit de teneur van de drie beschrijvingen. De eerste uitweiding, n.a.v. het schild van Darius, stelt Daniëls uitleg van de droom van Nebucadnezar centraal, en ontvouwt aldus de theorie van de vier wereldrijken, en daarmee Gods globale heilsplan voor de wereld. In de tweede beschrijving, van het graf van Telico, wordt de geschiedenis beschouwd vanaf de eerste scheppingsdag tot Alexanders tijden. Beide beschrijvingen kruisen elkaar in diens persoon: Alexander belichaamt de overgang van Gods

tweede naar het derde wereldrijk.

Wij, Maerlants leerlingen, bevinden ons in het vierde wereldrijk; en *Alexanders geesten* vergeet niet de brug te slaan die ons met de titelheld verbindt. Opmerkelijk genoeg besteedt de derde uitweiding, via de beschrijving van Darius' graf, bijzondere aandacht aan de geografische ligging van Europa, waarvan de tekst de bijzondere band met Alexander beklemtoont. Net als het joodse volk heeft Europa een speciale plaats in Alexanders hart; het lijkt of hij voorvoelt dat zijn tijdelijke primaat over de schepping zal vererven op de Europese christenen. En Maerlant zegt het zelf zijn Latijnse voorbeeldtekst in een bekende topos na: de bakermat der ridderschap - niks koopmanschap! - lag eens in Griekenland (Alexander en Troje), kwam toen naar Rome (Aeneas), en berust nu in Frankrijk. En Holland? In het vierde boek wordt Alexanders schildteken beschreven: *Daer stont in een lyoen rampant, Van kelen root [...] Anders was die scilt van goude* (vs. 1617-1619). En volgens de historische heraldiek voerden de vroege Hollandse graven de klimmende rode leeuw op goud... De lijn tussen Alexander en Floris is een feit.

Zo heeft de didactiek in *Alexanders geesten* een zeer doelgerichte functie. Op feitelijk niveau verschaft Maerlant zijn publiek een welkome wereldoriëntatie, die de eigen positie in tijd en ruimte dimensie geeft. Hij bevordert daarmee een besef van continuïteit, van de wereld te kennen, te begrijpen (en dus: te beheersen) in haar gedaante van verleden en heden, inclusief haar geografie en biologie, en helpt aldus de eigen plaats te bepalen en consolideren. Met heel zijn oeuvre bewerkstelt Maerlant voor zijn lezers en zijn luisteraars een tot dan toe in dit

milieu ongekeerde horizonverbreding, die hun greep op de wereld verstevigt. Uiteraard wordt hiermee ook een religieus doel gediend, inzoverre voor het middeleeuwse denken kennis steeds een transcendente dimensie heeft. Inzicht in de orde, de rijkdom en de perfectie van de schepping verdiept immers logischerwijze het ontzag en de liefde voor God. Als diens stadhouder op aarde staat in het midden van de weidse wereld dan de vorst, wiens doen en laten het lot van anderen bepaalt. Een schone, maar ook zware taak, die grote verplichtingen schept: *noblesse oblige*. Gelukkig kan de vorst zich inspireren op de grote voorbeelden uit het verleden, aan wier handelen, ook in hun zwakke momenten, hij zich kan spiegelen. Aldus gaan feitelijke en morele instructie hand in hand; het is de middeleeuwse concretisering van het idee dat kennis mensen weerbaar maakt.

De aangewezen plaats om tegenwoordig zulke kennis te verwerven, is de school. Of dit voor de dertiende-eeuwse aristocratie in gelijke mate gold, is minstens twijfelachtig. Helaas weten wij zo goed als niets van het scholingspeil van de laat-dertiende-eeuwse Hollandse adel. Voor de opvoeding van Floris V lijkt zijn tante te hebben gezorgd; maar alles wat zijn biograaf Melis Stoke daarover prijsgeeft is dat toen de jongen daarvoor de leeftijd had, *Doe dede sine ter scolen gaen, Walsch ende Dietsch leren wel*. Niets over Latijn, en zelfs niets met zekerheid over lezen en schrijven. Misschien is het toch het verstandigst ons van de concrete schoolopleiding van Floris en de zijnen geen al te grote voorstelling te maken; en in elk geval is het, het middeleeuwse curriculum in aanmerking genomen, niet waarschijnlijk dat Floris vakken als geschiedenis, aardrijkskunde en biologie in zijn pakket had. Maar waarom zou hij ook? Daar had hij Maerlant voor.

Heel misschien was Maerlant, toch, Floris' 'echte' leraar: per slot van rekening was hij vast niet alléén dichter (vgl. *Literatuur* I/6), en misschien ook

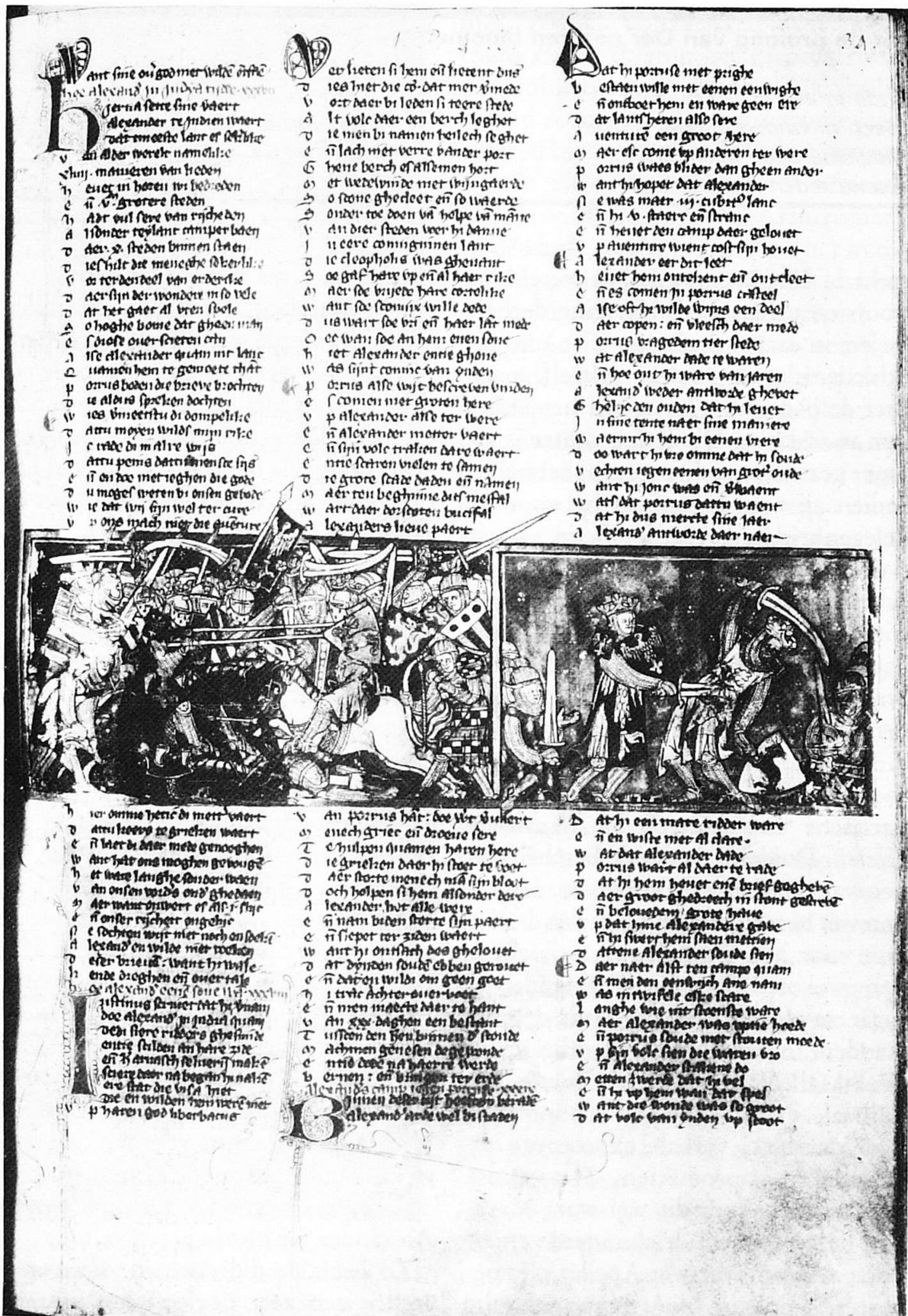
koster, en vielen in de middeleeuwen het koster- en het onderwijzersambt veelvuldig samen. Maar in elk geval gaf Maerlant Hollandse edellieden les *via de literatuur*. Zelf doorgewinterd in de Latijnse schooltraditie, kende hij de Latijnse leerstof, met inbegrip van glossen en commentaren, van haver tot gort. Wat hem hieruit nuttig voorkomt, geeft hij in aangepaste vorm - d.w.z. gedoseerd, geactualiseerd, en vrij vertaald - door aan een publiek waarvoor zonder zijn bemiddeling deze kennis een gesloten boek zou blijven.

Als ware man van twee werelden, en tolk tussen wetenschap en leek, wacht Maerlant zich ervoor zijn publiek te overvallen of te overvoeren. De echte leraar zoekt aansluiting bij het bekende, en Maerlant doet dat bij de ridderroman. Het is vooral de vorm daarvan die hij eerbiedigt, in zoverre hij belooft *In sconen worden ende in lichten* (*Spiegel historiael*, proloog, vs. 72) te schrijven. Maar op het inhoudelijke vlak wijzigt hij meer en meer de koers, ongeveer zoals de spoorlijn die men luttele graden verlegt na een lang traject toch heel ergens anders uit zal komen.

Uit de proloog van de Spiegel historiael:

*Want hier vintmen al bisonder
Waarheit ende menich wonder,
Wijsheit ende scone leringe
Ende reine dachcortinge*

Maerlants oeuvre is zo'n lang traject, en in die 230.000 verzen (enkele honderden malen *Karel ende Elegast*) wordt de tendens richting 'nieuwe zakelijkheid' steeds sterker. In deze genuanceerde zin kunnen we met recht van een ontwikkelingsgang blijven spreken. Maerlants latere werken zijn veel minder aan de ridderroman gepareteerd dan aan de encyclopedie: *Der naturen bloeme*, *Spiegel historiael*, misschien ook al de *Rijmbijbel*. Deze werken zijn in elk geval minder specifiek-ridderlijk en zijn door hun universalistische pretentie ('de hele geschiede-

Het resultaat. Bladzijde uit het Alexandergedeelte van Maerlants Spiegel historiael: berijmde geschiedenis als ridderlijke vorstenspiegel. (De vele wapentekentjes op de miniaturen zouden een poging tot identificatie waard zijn)

nis', 'de hele biologie') potentieel voor een vrij breed publiek van belang. Dat bredere publiek lijken ze dan ook te hebben gevonden, want het zal geen toeval zijn dat juist van Maerlants latere werk een duidelijk groter aantal handschriften bewaard is gebleven dan van zijn vroege gedichten. En zo kon

het gebeuren dat de *Spiegel historiael* in bepaalde kloosterbibliotheken als naslagwerk fungeerde, en dat de inventaris van de Gentse schepen Willem van den Pitte in 1365 vermeldt: *den Spieghel Istoriaelle, in twee delen*. Maar deze aantoonbare belangstelling vanuit geestelijke en burgerlijke kring laat on-

verlet dat Maerlant zijn wereldgeschiedenis oorspronkelijk had geschreven als een boeiend leerboek voor graaf Floris v.

Besluit

In de vroegste middeleeuwen domineerde een conceptie van maatschappelijk leiderschap die was geërfd van de Germanen, en waarin absolute waarde werd toegekend aan militaire superioriteit. In het gunstigste geval omringden zulke vorsten zich met enkele ondergeschikten - zonder uitzondering geestelijken - die op grond van hun meer intellectuele ontwikkeling de echte verstandszaken konden behartigen. Naarmate de tijden vorderden, en het bestuur bemoeienis vroeg met steeds verscheidener zaken, voldeed deze rigoureuze taakverdeling allengs minder; met name bracht het de soeverein te zeer in een afhankelijke positie. Wie zich alles moet laten voorlezen, vertalen en vertellen, kan zich veel laten wijsmaken. Vanuit deze achtergrond is het begrijpelijk - en ook andere factoren droegen het hunne bij - dat de vorsten zich meer gingen bekwaamen op het intellectuele vlak, en de banden met de geleerdencultuur nauwer aanhaalden. De eeuwen na ca. 1100 worden dan ook gekenmerkt door een voortschrijdend intellectualiseringsproces in kringen van de adel. Anders dan wij voorshands zouden verwachten, was het voornaamste medium daarbij niet het Latijn, maar veel eerder de volkstaal, en het primaire platform niet de school, maar veeleer de literatuur. De volkstaalliteratuur werd het aangewezen middel tot lekenschooling, en bracht kennis bij die men el-

ders te kort was gekomen.

Met Jacob van Maerlant zijn wij in een van de vroegste fasen van deze ontwikkeling in het Middelnederlandse taalgebied. Zelf opgeleid in de institutionele Latijnse schooltraditie, beijvert Maerlant zich om de aldaar verworven kennis, voorzover relevant en in aangepaste vorm, toegankelijk te maken voor een niet geleerd, maar wel leergierig aristocratenmilieu. Aldus verschaft hij deze elite via de literatuur een soort van 'tweede-kans-onderwijs'. En Maerlant had gelijk, of althans: de door hem gestimuleerde ontwikkeling heeft zich sindsdien onverbiddelijk voortgezet. Het belang van onderwijs en kennis voor de niet-kerkelijke sectoren van de maatschappij is overweldigend geworden, en heeft onder meer geleid tot een oneindige variëteit aan institutionele onderwijsvormen, waarvan een steeds hoger gestelde leerplicht een ieder op zijn minst voor een flink deel verzekert - met daarenboven nog eens talloze mogelijkheden om een in de jeugd gestaakt scholingsproces op volwassen leeftijd via aanvullend onderwijs verder te volmaken. En naarmate het institutionele onderwijs zich meer en meer verbreidde, had de kunst op dit terrein steeds minder essentiële taken te vervullen, en verlegde zich haar waarde juist naar de mogelijkheid, bij wijze van ontspanning de nuttigheidsdwang van het leslokaal te verruilen voor de vrije schoonheidsspeeltuin van de literatuur. En daarom wordt wie tegenwoordig Maerlant leest, doorgaans zo geërgerd door diens nadrukkelijke didactiek, en moet Maerlant het als dichter zo ontgelden. Met enige pathetiek kan men dan ook stel-

len dat Maerlants historische gelijk zich inmiddels tegen hemzelf heeft gekeerd - en in dit opzicht is de hier ondernomen poging, hem op zijn eigen merites te beoordelen, te beschouwen als een daad van eenvoudige rechtvaardigheid.

Literatuuropgave

Van belang voor de herziening van het Maerlant-beeld zijn vooral enkele artikelen van W.P. Gerritsen: 'Geschiedverhaal of schetskaart' (*De nieuwe taalgids* 68, 1975, met name p. 98-100), 'Pollites, Pirrus en Penthiseleye' (*Spel van zinnen*, Bruxelles, 1975, p. 125-136) en 'Wat voor boeken zou Floris v gelezen hebben?' (*Floris v*. Den Haag, 1979. p. 71-86). Zie ook van Kees de Graaf: 'The last days of Alexander in Maerlant's *Alexanders Geesten*' (*Alexander the Great in the Middle Ages*. Nijmegen, 1978. p. 230-266) en 'Maerlant historicus' (*Wie veel leest heeft veel te verantwoorden...* Groningen, 1980. p. 68-80), en F.P. van Oostrom: 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter' (*Ik ga daer ic hebbe te doene*. Groningen, 1984. p. 45-61). Over het middeleeuwse onderwijs, en meer speciaal het kennispeil van de aristocratie, bestaat een enorme literatuur. Als inleidend overzicht zijn geschikt (nl. bij de tijd, informatief en genuanceerd) L. Boehm: 'Das mittelalterliche Erziehungs- und Bildungswesen' (*Propyläen Geschichte der Literatur* dl. II. Berlin, 1982. p. 143-181) en R. Sprandel: *Gesellschaft und Literatur im Mittelalter* (Paderborn etc., 1982; ook om de bescheiden prijs zeer aan te bevelen). Het hierboven genoemde boek van M.G. Scholz heet *Hören und Lesen* (Wiesbaden, 1980).